

WITOLD JARNO*, PRZEMYSŁAW WAINGERTNER**

ZAMIĄST WSTĘPU WYZWOLENIE ŁODZI W 1918 R. STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE

Odrodzona w 1918 r. II Rzeczypospolita przetrwała krótko, zaledwie 21 lat, aby upaść ponownie pod ciosami sprzymierzonych totalitaryzmów – niemieckiego i sowieckiego. Jednak warto pamiętać, iż na przestrzeni ostatnich trzech stuleci był to faktycznie jeden z dwóch relatywnie krótkich okresów funkcjonowania Polski jako niepodległego i w pełni suwerennego państwa. Wybuch I wojny światowej w 1914 r. wywołał w Europie – obok nadziei na szybki militarny sukces – przede wszystkim obawy i żal. Oto bowiem w huku wystrzałów umierała sławetna *Belle Époque* – *Piękna Epoka* drugiej połowy XIX w., która Staremu Kontynentowi przyniosła imponujący awans cywilizacyjny, rozwój gospodarczy, lawinę wynalazków, rozkwit nauki i sztuki, a przede wszystkim upragnioną przez społeczeństwa stabilizację polityczną i długotrwałą pokój.

Tylko nad Wisłą i Niemnem, gdzie w XVIII w. upadła – pod ciosami Rosji, Prus i Austrii – pozbawiona silnej władzy państwowej, a niegdyś potężna szlachecka Rzeczypospolita Obojga Narodów, wojny wyczekiwano z utęsknieniem, widząc w niej przede wszystkim szansę na odzyskanie

* Profesor nadzw. dr hab. Witold Jarno jest pracownikiem Katedry Historii Polski i Świata po 1945 r. Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego.

** Profesor nadzw. dr hab. Przemysław Waingertner jest pracownikiem Katedry Historii Polski Najnowszej Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego.

niepodległego bytu. Kruszył się bowiem złowrogi Sojusz Trzech Czarnych Orłów – porozumienie Petersburga, Berlina i Wiednia – który od 200 lat utrzymywał w ryzach Europę i tłumił polskie dążenia narodowo-wyzwoleńcze. Po przeciwnych stronach barykady znalazły się Niemcy, wspierane przez Austro-Węgry, oraz Rosja, za którą ujęły się Francja, Wielka Brytania, a później także nowa zamorska potęga – Stany Zjednoczone.

Wojna zastała Polaków zorganizowanych w dwa wielkie obozy polityczne. Ci, którzy upatrywali głównego wroga Polski w Rosji – socjaliści, ludowcy i konserwatyści – skupili się w austriackiej Galicji, patronując organizowanym przez Komendanta Józefa Piłsudskiego paramilitarnym oddziałom strzeleckim, które dały początek Legionom Polskim, walczącym później przeciw *Moskalom*. Z kolei zwolennicy obozu narodowego, kierowanego przez jego założyciela, ideologa i przywódcę Romana Dmowskiego, przekonani, że najgroźniejszym przeciwnikiem idei niepodległej Polski są Niemcy, dążyli do współdziałania z Petersburgiem i sprzymierzonymi z nim państwami zachodnimi, skupiając się na działaniach dyplomatycznych.

Z wybuchem I wojny światowej rozpoczęła się w sprawie polskiej *Wielka Licytacja*, w której rywalizowali pomiędzy sobą car oraz cesarze niemiecki i austriacki. Jej zasady były proste – kto chciał pozyskać Polaków do współpracy musiał dać im więcej niż strona przeciwna. Kolejne, coraz wyższe stawki – *Akt 5 Listopada 1916 r.*, w którym władcy Niemiec i Austro-Węgier obiecywali Polakom odbudowę Królestwa Polskiego z ziem wydartych Rosji; wydany miesiąc później rozkaz cara do armii, sugerujący utworzenie państwa polskiego zbudowanego z trzech zaborów; podtrzymujący jego obietnice manifest Rządu Tymczasowego, który objął władzę w Rosji po abdykacji Mikołaja II – przybliżyły Polaków coraz bardziej do osiągnięcia upragnionego celu: suwerennej i zjednoczonej Rzeczypospolitej.

Dla Łodzi I wojna światowa okazała się prawdziwą katastrofą. Dawny „polski Manchester”, „Ziemia Obiecana” fabrykantów i finansistów, wielki ośrodek przemysłowy, nazywany *perłą w koronie carów*, boleśnie odczuł skutki wojennej zawieruchy. Najpierw miasto opuścili uchodzący przed Niemcami przemysłowcy, ogałając własne fabryki z maszyn, a także załóg, które chcieli wykorzystać w nowych miejscach produkcji, w głębi Rosji. Później nadeszła okupacja niemiecka, a z nią rekwizycje i konfiskaty surowców, gotowych produktów i pracujących jeszcze maszyn oraz wywózki na roboty do Niemiec – tym częstsze, im bardziej Państwa Centralne odczuwały braki surowcowe i niedostatek rąk do pracy. Niektóre szacunki wskazują, że straty wojenne łódzkiego przemysłu wyniosły około 400 milionów rubli, czyli ponad dwa miliardy powojennych złotych. Równocześnie wspomniana wcześniej ewakuacja części ludności na wschód

i przymusowa rekrutacja robotników do pracy w Cesarstwie Niemieckim, mobilizacja do carskiej armii, wreszcie migracja za chlebem z wygłodzonej metropolii na wieś, spowodowały spadek liczby ludności Łodzi z 600 do nieco ponad 330 tysięcy, czyli prawie o połowę.

Jednak lata I wojny światowej to również okres dużej aktywności politycznej łódzkiej społeczności. Poparciem łódzian cieszyły się zwłaszcza NZR i PPS. Przez pierwsze lata wojny opowiadały się one za walką z Rosją, wspierając m.in. werbunek do Legionów Polskich. Stanowisko przeciwne, zorientowane na zwycięstwo Ententy i imperium rosyjskiego, prezentowało Zjednoczenie Narodowe. Na rewolucję i obalenie kapitalizmu stawały natomiast SDKPiL oraz PPS-Lewica, choć w szeregach tej ostatniej pojawiały się postulaty powiązania rewolucji i walki klasowej z polskimi hasłami niepodległościowymi.

Od roku 1914 działała też na terenie Łodzi zakonspirowana piłsudczykowska organizacja POW. W jej szeregach znaleźli się członkowie tajnego skautingu, młodzieżowego „Zarzewia” i NZR. Kadre dowódczą POW zasilali urlopowani oficerowie I Brygady Legionów Polskich. W okresie szczytowego rozwoju „peowiackie” szeregi liczyły w mieście nad Łódką ponad czterysta osób. Ograniczenie działalności organizacji przyniósł rok 1917, kiedy to nastąpiły liczne aresztowania jej członków przez policję niemiecką. W 1918 r. na czele łódzkiego okręgu POW stał por. Stanisław Stecki-Skwarczyński (legionista), a jego zastępcą był ppor. Mieczysław Pęczkowski.

Po tzw. kryzysie przysięgowym, spowodowanym odmową większości „legunów” zobowiązania się do wierności sojuszowi z wojskami niemieckimi i austriackimi, w drugiej połowie 1917 r. zaczęło pojawiać się w Łodzi coraz więcej byłych żołnierzy Legionów. Stworzyli oni z czasem Związek Oficerów i Żołnierzy Byłych Legionów Polskich. Na jego czele stanął por. Alfred Biłyk. Byli legioniści zasilali także szeregi innych organizacji o charakterze paramilitarnym. Należały do nich m.in. Pogotowie Bojowe PPS i Organizacja Wojskowa NZR.

Z kolei w 1918 r. powstał Związek Wojskowych I, II i III Korpusu Wojsk Polskich. Jego członkami byli żołnierze Korpusów Polskich na Wschodzie, którzy po zawarciu pokoju niemiecko-rosyjskiego w 1918 r. zaczęli wracać na tereny byłej Kongresówki. W krótkim czasie stali się jedną z liczniejszych organizacji skupiających byłych wojskowych. W listopadzie 1918 r. Związek mógł liczyć w Łodzi blisko pół tysiąca członków.

Znaczącą siłą na terenie miasta było również harcerstwo. Silnie związane z niepodległościowym ruchem piłsudczykowskim stanowiło jego młodzieżowe zaplecze, bazę wywiadowczą i „służbę łączności”. Wśród harcerzy było wielu peowiaków i legionistów. Osobą łączącą środowi-

sko harcerskie ze Związkiem Oficerów i Żołnierzy Byłych Legionów był Franciszek Edward Pfeiffer. Oprócz wymienionych wyżej środowisk do sił aktywnych w przygotowaniach do opanowania miasta zaliczyć można Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”.

Jesienią 1918 r. klęska Niemiec i Austro-Węgier stawała się coraz bardziej oczywista – również dla mieszkańców miasta nad Łódzką. Na ziemiach polskich zaczęły formować się niezależne od okupantów załóżki odradzającej się polskiej państwowości. Dnia 31 października 1918 r. w Krakowie władzę przejęła Polska Komisja Likwidacyjna, a dzień później rozpoczęły się krwawe walki z Ukraińcami o Lwów w Małopolsce Wschodniej. W obliczu dramatu tego miasta, łódzka Rada Miejska – prezentując stanowisko tożsame z Radą Regencyjną (powołaną do życia przez okupantów jeszcze w 1917 r. jako organ mający sprawować władzę w Królestwie Polskim) – przyjęła 6 listopada 1918 r. uchwałę, w której wzywała do wstępowania w szeregi armii, w celu obrony wschodnich kresów Rzeczypospolitej. Konstatowała również potrzebę zwołania ogólnopolskiego Sejmu wybranego w pięcioprzymiotnikowych wyborach oraz uwolnienia Józefa Piłsudskiego – uwięzionego przez Niemców w Magdeburgu po kryzysie przysięgowym.

Dzień później w Lublinie powołany został radykalny Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej z socjalistą Ignacym Daszyńskim na czele. Wiadomość o tym wkrótce dotarła do Łodzi. Lewica w mieście – na czele z PPS – opowiedziała się wówczas za gabinetem I. Daszyńskiego, odmawiając podporządkowania się władzy Rady Regencyjnej. W budynku filharmonii przy ul. Dzielnej (obecnie ul. Gabriela Narutowicza) odbył się wiec informujący o programie rządu I. Daszyńskiego. Zakończył się on sformowaniem kilkutyśięczonego pochodu, który przemaszerował przez Nowy Rynek (plac Wolności), ul. Pańską (obecnie ul. Stefana Żeromskiego) i ul. Główną (obecnie ul. Mickiewicza i ul. Piłsudskiego) w kierunku Widzewa. Tego samego dnia wieczorem dotarła do Łodzi wieść o powrocie do Warszawy, z więzienia w Magdeburgu, J. Piłsudskiego. Stała się ona sygnałem do zbrojnego wystąpienia przeciwko słabnącym okupantom. W charyzmatycznej postaci byłego „wodza robotników” z PPS, niestrudzonego bojownika o niepodległość, więźnia rosyjskich i niemieckich kazamat, wreszcie odnowiciela idei polskiego wojska, widziano powszechnie uosobienie odradzającej się Rzeczypospolitej – polityka i męża stanu, który może swymi działaniami przypieczętować jej odbudowę.

Akcja wyzwolenicza w Łodzi rozpoczęła się faktycznie 11 listopada 1918 r. późnym popołudniem (około godz. 16.00). W celu przejścia z rąk niemieckich kontroli nad miastem na ulice wyszły wówczas uzbrojone grupy bojowników POW, byłych legionistów, a nawet strażaków. Zapoczątkowana została akcja rozbrajania pojedynczych żołnierzy i niewiel-

kich patroli niemieckich. Dwie godziny później ruszyła ulicami miasta manifestacja zorganizowana przez żydowską, radykalną, socjalistyczną partię Bund. Wieczorem, około godziny 19.00, do działań włączyły się stosunkowo liczne, zorganizowane grupy bojowe PPS i NZR. Rozbrajały one patrole niemieckie, krążące jeszcze po mieście oraz przejęły kilkanaście posterunków policyjnych, obiektów wojskowych i gmachów, zajmowanych dotychczas przez urzędy władz okupacyjnych.

Godzinę później wybuchła gwałtowna strzelanina na Nowym Rynku, gdzie Niemcy niespodziewanie otworzyli ogień do oddziału polskich ochotników, kierującego się w stronę koszar wojskowych, mieszczących się przy ul. Konstantynowskiej (obecnie ul. Legionów). Niemiecki ostrzał okazał się początkiem największej, choć nierozstrzygniętej, potyczki tego pamiętnego dnia – po długiej, ale dość chaotycznej wymianie ognia obie strony wycofały się.

Po godzinie 21.00 Polacy panowali już zasadniczo nad Śródmieściem, Widzewem i Bałutami, co wynikało również z faktu, że większość patroli i jednostek niemieckich pozostała w koszarach. Tymczasem rozpoczęły się szturm na łódzkie dworce kolejowe, obsadzone przez niemieckie załogi. Najpierw – po dwukrotnych atakach oddziałów sformowanych przez NZR – poddali się Niemcy broniący Dworca Kaliskiego. Sukces szturmujących był tym większy, że uzbrojeni jedynie w kilka karabinów i pistoletów oraz kilka szabel zmusili żołnierzy niemieckich do przekazania dworca stronie polskiej, pomimo faktu, że Niemcy posiadali zdecydowaną przewagę w uzbrojeniu. Dwukrotnie atakowany był również Dworzec Łódź Fabryczna, który przeszedł w polskie ręce około godziny 22.00. Tam także w ręce szturmujących wpadły spore zapasy broni – kilkadziesiąt karabinów i kilka skrzyń amunicji.

Równocześnie rozpoczęły się pertraktacje na temat zawieszenia broni i przekazania władzy w Łodzi stronie polskiej. Toczyły się one pomiędzy niemiecką Radą Żołnierską, dążącą do zapewnienia bezpiecznej ewakuacji łódzkiego garnizonu do Niemiec, a przedstawicielami POW, delegatami polskich partii politycznych i nadburmistrzem (późniejszym premierem odrodzonej Rzeczypospolitej w okresie wojny polsko-sowieckiej) Leopoldem Skulskim. Atmosferę tych i tak niełatwych rozmów podgrzewały jeszcze alarmujące informacje napływające z miasta – doszło do kolejnych walk, a silny oddział niemiecki obsadził Grand Hotel i ostrzeliwał okoliczne ulice.

Trwające kilka godzin rokowania nie przynosiły rezultatu. Pewne uspokojenie nastrojów spowodowała informacja o wspólnej odezwie PPS i niemieckiej Rady Żołnierskiej. Także nadburmistrz L. Skulski, w imieniu Magistratu Miasta Łodzi, wezwał do zaprzestania rozbrajania

Niemców, informując o rozmowach zmierzających do osiągnięcia porozumienia, które podpisane zostało jednak dopiero po północy. Rozejm zakładał zaprzestanie walk i rozpoczął proces przejmowania całości władzy w mieście przez Polaków. Ustalono także zasady wyjazdu garnizonu niemieckiego z terenu Łodzi. Negocjatorzy polscy odnieśli spory sukces, ustalając, że całe uzbrojenie i wyposażenie wojsk niemieckich pozostanie na terenie miasta. Stanowiło to znakomitą podstawę do wyposażenia nowo formowanych jednostek odradzającej się polskiej armii w Łodzi. W dniu 12 listopada 1918 r. zainicjowano formowanie organów wojskowych i bezpieczeństwa. Wszystkie formacje wojskowe podporządkowały się płk. Albinowi Jasińskiemu, który został dowódcą OW nr VIII w Łodzi. Na czele milicji stanął gen. ppor. Stanisław Suryn-Masalski, funkcję zaś komendanta Miasta Łodzi objął por. A. Biłyk. Ostatni transport niemieckich żołnierzy opuścił miasto dziewięć dni później.

Listopadowe walki uliczne w Łodzi miały swoich bohaterów, którzy życiem opłacili wolność miasta. Jednym z nich był dwudziestoletni uczeń Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia” w Łodzi (obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika) i plutonowy POW, Stefan Linke. Kiedy we wrześniu 1918 r. Rada Pedagogiczna oficjalnie zezwoliła najstarszym gimnazjalistom na służbę w Polskiej Organizacji Wojskowej i opuszczenie Łodzi, rozkazy przełożonych rzuciły młodego bojowca do dalekiego Chełma. Jednak właśnie 11 listopada powrócił do Łodzi, aby zorganizować przerzut amunicji. Tu znalazł się natychmiast w ogniu walk. Podczas akcji rozbrajania Niemców na ul. Spacerowej – towarzyszącej szturmowi na siedzibę Prezydium Policji – pod gmachem Banku Państwa (obecnie Oddział Narodowego Banku Polskiego przy alei Tadeusza Kościuszki) S. Linke został ciężko ranny od kul niemieckich – zmarł osiem dni później w szpitalu „Betlejem” przy ul. Podleśnej (obecnie ul. Marii Skłodowskiej-Curie). Z kolei rannego podczas pierwszego, nieudanego szturmu na Dworzec Łódź Fabryczna Bolesława Sałacińskiego żołnierze niemieccy zapędzili na ul. Skwerową (dziś ul. POW) i – według relacji świadków – osłabionego ucieczką i upływem krwi zakłuli bagnietami. Ofiary po stronie polskiej padły też podczas starcia na ówczesnym Nowym Rynku. Zginęli wówczas były wojskowy Józef Bukowski, drukarz Stefan Kołodziejczak, siedemnastoletni Jan Gruszczyński i dwudziestoletnia ochotniczka Eugenia Wasiak – bohaterowie, którzy jak wielu w dniach wojny, „na stos rzucili swój życia los”.

Pogrzeby ofiar z 11 listopada 1918 r. stały się okazjami do wielkich manifestacji patriotycznych. Zgromadziły one na Starym Cmentarzu przy ul. Ogrodowej kilkudziesięciotysięczne tłumy łodzian. Wszystkich poległych, poza S. Linke „łożonym” na Cmentarzu Ewangelickim, pochowano we wspólnej kwaterze. Pamięć o nich nie uległa zatarciui. Na terenie mia-

sta ufundowano w okresie dwudziestolecia międzywojennego tablice upamiętniające wydarzenia historycznych dni, ze szczególnym uwzględnieniem zabitych (odtworzono je po 1989 r). Na placu Wolności, na budynku obecnego Archiwum Państwowego, znajduje się tablica poświęcona ofiarom starcia z wojskiem niemieckim przy zbiegu ul. Piotrkowskiej i ówczesnej ul. Konstancyńskiej; na gmachu Narodowego Banku Polskiego przy al. T. Kościuszki umieszczona jest tablica poświęcona Stefanowi Linke, natomiast na budynku Dworca Łódź Fabryczna – B. Sałacińskiemu.

Intencją autorów i redaktorów niniejszej zbiorowej monografii było przywołanie w publicznej świadomości i przypomnienie postaci wybranych łodzian – polityków, konspiratorów, działaczy społecznych i wojskowych – którzy z jednej strony zaangażowani byli w dzieło likwidacji niemieckiej okupacji w Łodzi i regionie oraz odzyskania wolności przez „polski Manchester”, z drugiej – wnieśli także niezaprzeczalny wkład w odzyskanie i utrzymanie niepodległości przez Polskę w dramatycznym okresie przełomu drugiej i trzeciej dekady XX w.

Na książkę, mającą stanowić w zamyśle pomysłodawców zbiorowy konterfekt łódzkich twórców i bohaterów dzieła niepodległości 1918 r. (zarówno w wymiarze ogólnopaństwowym, jak i lokalnym, regionalnym czy wręcz miejskim – łódzkim) składa się kilkanaście biograficznych tekstów, których autorami są znani historycy, badacze najnowszych dziejów Polski i regionu łódzkiego, specjaliści z zakresu zarówno dziejów politycznych, społecznych, polskiej wojskowości, jak i regionalnych; akademicy, jak też muzealnicy i archiwiści.

Inicjatywie powstania niniejszego wydawnictwa towarzyszyła refleksja, iż pomimo faktu, że literatura naukowa dotycząca odzyskania przez Polskę niepodległości po I wojnie światowej jest dość bogata, wiele zaś historycznych opracowań odnosi się do brzemiennego w skutki listopada 1918 r. w Łodzi³ czy też do postaci związanych z miastem, a zasłużonych

³ Zob. m.in.: E. Ajnenkiel, J. Warężak, *Łódź w walce o Niepodległość Polski*, Łódź 1938; T. Bogalecki, *11 listopada 1918 roku w Łodzi. Geneza, przebieg i rezultaty akcji rozbijania Niemców*, Łódź 1988; tenże, *Rozbijanie Niemców w Łodzi w listopadzie 1918 roku*, „Kronika Miasta Łodzi” 1999, nr 1–2; tenże, *Tradycje legionowe w regionie łódzkim 1914–2014. Oddziały i instytucje Legionów Polskich w Łódzkiem podczas I wojny światowej oraz pielęgnowanie ich tradycji w latach 1918–2014*, Łódź 2014; W. L. Karwacki, *Walka o władzę w Łodzi 1918–1919*, Łódź 1962; W. Kozłowski, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego w Łodzi w 1918 r.*, [w:] *75-lecie odzyskania niepodległości przez Polskę. Łódź i województwo łódzkie. Materiały z sesji naukowej. Łódź 12 listopada 1993 r.*, red. K. Badziak i J. Szymczak, Łódź 1993; tenże, *Twórcy podstaw wojskowości i policji w Łodzi 1918–1919*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Historica” 2001, z. 71; W. Jarno, *Legiony Polskie w Łodzi w okresie I wojny światowej*, [w:] *Łódź w drodze do niepodległości*, red. J. A. Daszyńska, Łódź 2013; tenże, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001; tenże, *Powstanie Okręgu Generalnego Wojska Polskiego nr IV w Łodzi i tworzenie jego struktur (od listopada*

dla odzyskania niepodległości przez Polskę po latach zaborów, jak i dla rozwoju samej łódzkiej metropolii łódzkiej w początkach XX w.⁴ – to wciąż

1918 r. do sierpnia 1919 r.), [w:] *O suwerenność państwową i narodową. W 80. rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę. Materiały z sesji naukowej. Łódź – 10 listopada 1998 r.*, red. S. Pytlas i H. Siemiński, Łódź 1999; tenże, *Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV Łódź w latach 1918–1939*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG*, red. T. Dubicki, t. VIII, Łomianki 2017; A. Stawiszyńska, *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016.

⁴ Patrz np.: K. Badziak, *Polityka gospodarcza rządu Leopolda Skulskiego. Program Władysława Grabskiego i próby jego realizacji do końca 1920 r.*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik Poświęcony Historii XX wieku” 2004, nr 2; M. Bandurka, A. Felchner, B. Krzemińska, Antoni Stanisław Więckowski – życie i działalność, Warszawa 1989; M. M. Drozdowski, *Roman (1890–1938), Mieczysław (1891–1942), Stefan (1893–1939). Bracia Starzyńscy – duma Polski, duma Łodzi*, [w:] *Bohaterowie trudnych czasów*, t. IX, Łódź 2015; J. Fijałek, *Seweryn Sterling – współtwórca ruchu społeczno-lekarskiego w Łodzi, na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, Łódź 1991; M. Fuks, *Sterling Seweryn*, [w:] *Wielcy i sławni pochodzenia żydowskiego*, Łódź 1998; M. Gałęzowski, *Wzór piśsudczyka. Wacław Lipiński 1896–1949. Żołnierz, historyk, działacz polityczny*, Warszawa 2001; J. Goclon, *Działalność gabinetu Leopolda Skulskiego w świetle protokołów posiedzeń Rady Ministrów (13 XII 1919 – 9 VI 1920) i rola rządu w okresie przygotowań do „wyprawy kijowskiej”*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2014, t. XIII, z. 1; tenże, *Rząd Leopolda Skulskiego (13 XII 1919 – 9 VI 1920). Skład, funkcjonowanie i jego polityka wschodnia*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2012, z. 88; A. Jędrzejewska, A. Kozłowska, *Zginęli za Polskę 1918–1919. Stefan Linke, Kazimierz Thum, Edward Jeziński – uczniowie Gimnazjum Polskiego Towarzystwa „Uczelnia” w Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 2006, t. LIII; R. Kaczmarek, *Biografia zapomnianej legendy: Antoni Purlal, „Szczērba”, „Janek” (1895–1943): bojownik o niepodległość Polski, działacz PPS i samorządowy urzędnik, wiceprezydent Łodzi*, „Siglum” 2011, nr 1 (15); tenże, *List w sprawie artykułu o Antonim Purlalu*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2006, nr 2 (10); L. Kieszczyński, *Ludzie walki. Sylwetki łódzkich działaczy robotniczych*, t. II, Łódź 1973; K. Komorowski, I. Sawicka, *Wacław Lipiński. Żołnierz, historyk, publicysta*, Warszawa 1999; D. Koszczyk-Grodzicka, *Farmaceuta łódzki Leopold Skulski. Polityk, społecznik i mąż stanu II Rzeczypospolitej*, „Wędrownik” 1990, nr 1–3; W. Kowalski, *Antoni Purlal (1895–1953). Człowiek najwyższej próby*, [w:] *Bohaterowie trudnych czasów*, Łódź 2012, t. IX; A. Paczkowski, *Leopold Skulski, premier Republiki Polskiej, 13 XII 1919 – 9 VI 1920*, [w:] *Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej*, red. A. Chojnowski, P. Wróbel, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992; K. Piskała, *Rozwój kariery politycznej Mieczysława Niedziałkowskiego w okresie I wojny światowej: przyczynek do historii przemian elit kierowniczych Polskiej Partii Socjalistycznej*, „Niepodległość” 2013, t. LXII; S. Rudzki, *Dr Seweryn Sterling jako klinicysta*, „Polska Gazeta Lekarska” 1933, nr 33–34; M. Serejski, *Stanisław Więckowski (1884–1942)*, „Rocznik Łódzki” 1959, t. II (V); T. Toborek, *Edward Pfeiffer „Radwan”*, Łódź 2009; A. Uljasz A., *A. Purlal (1895–1943), (pseudonimy „Szczērba”, „Janek”) – działacz łódzkiej PPS*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2004, nr 1 (5); A. Wątor, *Gabinet Leopolda Skulskiego (13 XII 1919 – 9 VI 1920)*, [w:] *Gabinety Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Faryś, J. Pajewski, Szczecin–Poznań 1991; H. Wieliczański, *Seweryn Sterling, człowiek – społecznik – lekarz – naukowiec – pedagog (w 25-lecie śmierci)*, „Polski Tygodnik Lekarski” 1959, nr 26; N. Wysocka-Sendkowska, *Zasługi Seweryna Sterlinga w dziedzinie walki z gruźlicą oraz tworzenie i zakładanie instytucji opieki zdrowotnej w Łodzi (Contributions of Seweryn Sterling in a fight against tuberculosis and his initiatives in founding healthcare institutions in Lodz)*, „Zdrowie Publiczne (Polish Journal of Public Health)” 2012, nr 1.

brakuje w dotychczasowej historiografii pozycji, która zestawiałaby biografie i osiągnięcia łodzian w walce o wolną Łódź i niepodległość kraju. Tymczasem wydawnictwo takie mogłoby nie tylko zapełnić lukę odnoszącą się do historiografii akademickiej, ale stanowić zarazem wartościową i interesującą pomoc dla popularyzatorów dziejów Polski i regionu oraz pasjonatów-amatorów historii miasta nad Łódką.

Redaktorzy i autorzy wydawnictwa zdecydowali się zamieścić teksty poświęcone poszczególnym przywołanym postaciom i opatrzone – zgodnie z wymogami warsztatu naukowego historyka – aparatem naukowym przypisów i odsyłaczy. Aby uniknąć problemów związanych z ustaleniem kolejności prezentowanych tekstów biograficznych – przyjęto założenie, by umieścić je w porządku alfabetycznym, zostawiając tym samym czytelnikowi ocenę wagi, znaczenia i roli, odegranej przez każdego z prezentowanych bohaterów w dziejach Łodzi i Polski w okresie odzyskiwania niepodległości przez państwo polskie po I wojnie światowej. Do zasadniczego tekstu książki dołączono ilustracje oraz spis użytych skrótów. Ponadto wydawnictwo zawiera również obszerną bibliografię, na którą składają się wykorzystane w książce archiwalia, tytuły prasowe z epoki, opublikowane źródła oraz bogata literatura przedmiotu.

Cykl biograficznych szkiców otwiera – po niniejszym artykule, napisanym przez samych autorów, a zarazem redaktorów wydawnictwa, historyków z Uniwersytetu Łódzkiego, Witolda Jarno i Przemysława Waingertnera, traktowanym jako swoisty odpowiednik klasycznego wstępu – tekst pióra młodych dziejopisów z Uniwersytetu Łódzkiego, Marcina Szymańskiego i Kamila Piskały. Jest on poświęcony postaci Eugeniusza Ajnenkiela – socjalisty i społecznika, samorządowca, a po II wojnie światowej w latach PRL również wiceprezydenta Łodzi, działacza PZPR i posła na Sejm PRL II i III kadencji, historyka, dokumentalisty i popularyzatora dziejów „miasta nad Łódką”.

Bohaterem kolejnego szkicu, autorstwa W. Jarno, jest por. Franciszek Berezka-Bereszko – jeden ze znaczących, a niesłusznie zapomnianych przez potomnych, uczestników niepodległościowych działań na terenie Łodzi w listopadzie 1918 r. Ten sam autor przygotował również tekst poświęcony postaci Alfreda Biłyka – działacza Związku Walki Czynnej i Związku Strzeleckiego, legionisty, komendanta dawnego „polskiego Manchesteru”, prawnika, w niepodległej Rzeczypospolitej m.in. wojewody tarnopolskiego i lwowskiego.

Konrad Czernielewski, pracownik MTNŁ, uczynił bohaterem swego artykułu Bolesława Fichnę – w latach I wojny światowej legionisty, komendanta POW w Łodzi, działacza politycznego, prawnika, w okresie dwudziestolecia międzywojennego m.in. posła na Sejm Ustawodawczy i Sejm

III kadencji oraz senatora V kadencji. Następny szkic, pióra Przemysława Waingertnera, prezentuje postać Antoniego Kamieńskiego, działacza socjalistycznego, w II Rzeczypospolitej działacza państwowego oraz pierwszego wojewody łódzkiego i ministra spraw wewnętrznych.

Historyk Krzysztof Lesiakowski z Uniwersytetu Łódzkiego opracował z kolei tekst dotyczący Wacława Lipińskiego – łodzianina, legionisty, u zarażenia polskiej niepodległości uczestnika obrony Lwowa i wojny polsko-sowieckiej, podpułkownika polskiej armii, dziejopisa, dyrektora Instytutu Józefa Piłsudskiego w Warszawie, szefa propagandy podczas obrony stolicy w okresie kampanii wrześniowej 1939 r., jednego z przywódców piłsudczykowskiej konspiracji w latach okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej i konspiracji niepodległościowej po 1945 r., zamordowanego przez komunistów.

Następny artykuł przygotowali wspólnie Jolanta A. Daszyńska (historyk z Uniwersytetu Łódzkiego) i Adrianna Czekalska (doktorantka na Uniwersytecie Łódzkim). Przybliżają w nim Czytelnikowi postać Aleksandra Napiórkowskiego, związanego przez swą działalność polityczną w szeregach łódzkiej niepodległościowej PPS z „miastem nad Łódką”, posła na Sejm Ustawodawczy II Rzeczypospolitej, poległego na froncie wojny polsko-sowieckiej w sierpniu 1920 r.

Następny „łódzki bohater Drugiej Niepodległości”, przedstawiony na łamach wydawnictwa przez wspomnianego już K. Czernielewskiego, to Benedykt Grzymała Pęczkowski – żołnierz Legionów Polskich, konspirator POW i legenda heroicznego zmagania z Armią Czerwoną w 1920 r., który zginął w walkach w obronie Warszawy na polu bitwy pod Radzyminem. Patriotyczny życiorys stał się także udziałem Antoniego Purtala – socjalisty, uczestnika I i III powstania śląskiego, drukarza i dziennikarza, w międzywojennej Łodzi radnego, pracownika samorządowego, członka zarządu miasta i wiceprezydenta Łodzi w 1939 r., organizatora działalności podziemnej PPS pod okupacją niemiecką, aresztowanego przez hitlerowców i zamordowanego w obozie koncentracyjnym Auschwitz. Tekst prezentujący działalność A. Purtala przygotował Leszek Olejnik (historyk z Uniwersytetu Łódzkiego).

Trudno wyobrazić sobie zbiór biograficznych szkiców, których wspólnym mianownikiem byłaby ambicja ukazania łodzian zasłużonych w dziele wyzwolenia regionu łódzkiego, a zarazem odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 r., bez artykułu poświęconego postaci Aleksego Rzewskiego – legendarnego działacza socjalistycznego i niepodległościowego, pierwszego prezydenta wolnej Łodzi oraz członka zarządu Związku Powiatów Rzeczypospolitej Polskiej, zamordowanego przez Niemców w grudniu 1939 r. Na potrzeby niniejszego wydawnictwa przygotował go Jarosław Kita (historyk z Uniwersytetu Łódzkiego).

Listę włodarzy miasta nad Łódzką, zasłużonych zarówno dla dzieła likwidacji niemieckiej okupacji Łodzi w 1918 r., jak i dla odzyskania oraz utrzymania niepodległości przez Polskę po I wojnie światowej, dopełnia w książce tekst poświęcony Leopoldowi Skulskiemu – inżynierowi chemikowi, farmaceucie, ale przede wszystkim działaczowi samorządowemu i politykowi, nadburmistrzowi Łodzi u schyłku I wojny światowej i w pierwszych miesiącach niepodległości, premierowi II Rzeczypospolitej, parlamentarzyście i liderowi NZL w Sejmie Ustawodawczym. Jest on bohaterem artykułu wymienianego już wcześniej P. Waingertnera.

Z kolei W. Jarno opracował biograficzny tekst poświęcony Romanowi Starzyńskiemu – jednemu z pierwszoplanowych działaczy polskiego ruchu irredentystycznego pod zaborami, zasłużonemu również dla łódzkiej niepodległości, oficerowi WP i kierownikowi Oddziału II – Informacyjnego w Dowództwie OG nr IV Łódź, działaczowi państwowemu oraz dyrektorowi naczelnemu Polskiego Radia.

Od pozostałych zaprezentowanych w monografii biograficznych tekstów, których bohaterami są działacze niepodległościowi, politycy i samorządowcy, wreszcie wojskowi, odbiega tematycznie artykuł pióra P. Waingertnera, poświęcony postaci Seweryna Sterlinga – polskiego lekarza żydowskiego pochodzenia, popularyzatora higieny społecznej i oświaty sanitarnej wśród mieszkańców przedwojennej „Ziemi Obiecanej”, twórcy łódzkiej szkoły ftyzjatrycznej, ukierunkowanej na profilaktykę i leczenie gruźlicy, znanego działacza społecznego, którego liczne inicjatywy jako lekarza i społecznika walnie przyczyniły się do cywilizacyjnego awansu „miasta nad Łódzką” na przełomie XIX i XX w., paradoksalnie również w latach I wojny światowej oraz w pierwszych latach II Rzeczypospolitej.

Serię biogramów kończy szkic autorstwa K. Czernielewskiego. Jego bohaterem jest Antoni Stanisław Więckowski – socjalista, żołnierz Legionów Polskich, polityk, działacz społeczny i niepodległościowy związany z Łodzią, pułkownik lekarz WP, weteran wojny polsko-sowieckiej, komendant wojskowego Szpitala Okręgowego w Łodzi i naczelny lekarz OK nr IV Łódź, jak również naczelny lekarz garnizonu łódzkiego oraz naczelny lekarz 28. pSK, zamordowany przez Niemców w obozie koncentracyjnym Auschwitz.

Swoistym podsumowaniem zgromadzonych szkiców jest artykuł pióra Krzysztofa Lesiakowskiego, poświęcony zagadnieniu pamięci o rocznicy odzyskania niepodległości w 1918 r. w powojennej Polsce po II wojnie światowej. W latach 1945–1989 politykę państwa polskiego w odniesieniu do daty 11 listopada, która w przedwojennej polskiej tradycji umownie uznawana była za datę odzyskania niepodległości w 1918 r., cechowało instrumentalne podejście. W związku z tym władze PRL usiłowały prze-

słaniać listopadową rocznicę lipcowym Świętem Odrodzenia Polski, co jednocześnie prowadziło do marginalizowania roli postaci historycznych, które swoją aktywnością przyczyniły się do odbudowy II Rzeczypospolitej. Dopiero po 1989 r. Święto Niepodległości stało się w Polsce istotnym elementem pamięci zbiorowej tak całego społeczeństwa polskiego, jak i mieszkańców Łodzi.

Jak już wspomniano, do książki została dołączona obszerna bibliografia, na którą składają się liczne archiwalia, skwerendowane przez autorów tytuły prasowe z epoki, źródła opublikowane (dzienniki, wspomnienia, relacje, pamiętniki, zbiory dokumentów) oraz bogata literatura przedmiotu (monografie, biografie, opracowania i artykuły).

W pracy nad wydawnictwem wykorzystano m.in. zbiory archiwalne zgromadzone w: Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego (np. Oddział I Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, Oddział I Sztabu Generalnego [od 1928 r. Sztab Główny], Komendy Garnizonu Łódź, Naczelnej Komendy Legionów, Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa OK nr IV Łódź, teczki personalne), Archiwum Państwowym w Łodzi (Akta Miasta Łodzi, Komitet Łódzki PZPR, Archiwum Eugeniusza Ajnenkiela i Sąd Grodzki w Łodzi), Archiwum Akt Nowych w Warszawie (Akta Henryka Wachowicza, Akta osobowe działaczy ruchu robotniczego), Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, źródła drukowane (np. *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*, *Dziennik Personalny MSWojsk.*, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, *Dziennik Rozkazów MSWojsk.*, *Dziennik Urzędowy Królestwa-Polskiego Ministerstwa Sprawiedliwości*, *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego*, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, *Dziennik Zarządu Miasta Łodzi*), relacje i wspomnienia (m.in. E. Ajnenkiela, W. Lipińskiego i Mieczysława Pęczkowskiego), prasę z epoki („*Czasopismo Adwokatów Polskich*”, „*Dziennik Łódzki*”, „*Gazeta Kaliska*”, „*Gazeta Lwowska*”, „*Gazeta Łódzka*”, „*Głos Polski*”, „*Głos Poranny*”, „*Godzina Polska*”, „*Kurier Łódzki*”, „*Łodzianin*”, „*Nowy Kurjer Łódzki*”, „*Wiarus*”, „*Żołnierz Polski*”), encyklopedie i informatory (np. *Informator Miasta Łodzi*, *Informator sądowy*, *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa*, *Rocznik Lekarski*, *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, *Słownik historyków polskich*, *Polski słownik biograficzny*) oraz opracowania (autorstwa m.in. E. Ajnenkiela, Kazimierza Badziaka, Mieczysława Bandurki, Tadeusza Bogaleckiego, K. Czernielewskiego, M. M. Drozdowskiego, A. Fijałka, Mieczysława Hertza, W. Jarno, W. L. Karwackiego, Włodzimierza Koźłowskiego, Marii Nartonowicz-Kot, S. Sterlinga, J. Supady, Barbary Wachowskiej i P. Waingertnera) oraz źródła internetowe.

Autorzy nie traktują niniejszej książki jako pozycji wyczerpującej temat wybranych wybitnych postaci związanych z Łodzią, które odegrały istotną rolę w dziele odzyskania i obrony niepodległości w 1918 r., walki o granice odradzającego się państwa polskiego lub wyzwolenia Łodzi spod niemieckiej okupacji. Traktują ją raczej jako zaproszenie do poszerzenia zaproponowanej w niej listy „łódzkich twórców niepodległości”. Jej sporządzenie, zbadanie politycznych i żołnierskich losów łódzian, którzy przyczynili się nie tylko do oswobodzenia miasta w listopadzie 1918 r., ale także wnieśli wkład w odbudowę Rzeczypospolitej – to postulat badawczy wart rozważenia w środowisku łódzkich dziejopisów, muzealników archiwistów i badaczy regionu. Nadal bowiem wielu bohaterów pamiętnych dni listopadowych 1918 r. pozostaje zapomnianych i czeka na przywrócenie ich nazwisk do panteonu bohaterów walki narodowo-wyzwoleńczej.